

Юрій Ладний

ORCID: 0000-0002-3225-1942.

УДК 94(477+470)»1919/1920»: [314.1:323.1]

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.1.3

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ІДЕОЛОГІЇ ТА ПРАКТИЦІ «БІЛОГО РУХУ» ПІВДНЯ РОСІЇ (1919–1920 рр.)

Стаття присвячена історико-етнологічним питанням часів Української Революції. Автор розглядає еволюцію національного питання в ідеології та практиці «білого руху» Росії. У публікації проаналізовано етнонаціональну політику, яку проводили на теренах України білогвардійські режими А. Денікіна та П. Врангеля. Розвідка узагальнює і доповнює існуючі з цієї проблеми історико-політологічні дискурси.

Ключові слова: Український національний рух, національне питання, національна ідея, «білий рух», великодержавний шовінізм.

Yurii Ladnyi

NATIONAL ISSUE IN IDEOLOGY AND PRACTICE OF THE WHITE MOVEMENT OF THE SOUTH OF RUSSIA (1919–1920)

The article is devoted to the ethnopolitics of the White Movement on the territory of Ukraine in 1919–1920. The White Movement was formed in the South of the former Russian Empire and was forced to take into account the diverse composition of the alien population of the country.

The author examines the stages of the birth of the White Movement, its position towards national minorities and national movements that were activated during the revolution and the overthrow of autocracy. The leaders of the White Movement failed to elaborate a single model of relations with “aliens”, except for to return to the shameful practice of tsarist times.

Basing on significant sources, it is proved that the “White project” considered national movements as enemies of the “single and indivisible Russia”, as separatist and anti-state. The article presents various documents and facts of the actions of the Denikin regime directed against Ukrainian society. The ideology of the White Guard was filled with Ukrainophobia and anti-Semitism.

The publication presents numerous facts of Jewish pogroms and persecution of Ukrainians exclusively on national grounds. The author carries out a content analysis of various publications of Russian, Ukrainian, Jewish authors who addressed this problem. Historical contexts are supported by materials from various sources from archives and memoirs of the direct participants of events.

The article convincingly proves the futility of the ethnopolitics of the “Whites” in Ukraine, which was denied by the majority of the Ukrainian society, regardless of their political preferences.

From the very beginning and to the inglorious historical finale, the White Guard was based on violence and great-power chauvinism. The policy of “restoration” proposed by the leaders of the White Movement was unrealistic and did not meet the challenges of time and public expectations.

Key words: Ukrainian national movement, national issue, national idea, White Movement, great-power chauvinism.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Ладний Ю., 2019

В історичному дискурсі зародження «білого руху» датують літом 1917 р. і розглядають як силу, що могла протистояти загальній анархії і зберегти Росію як єдину велику державу. Об'єднання всіх «здоровомислячих сил в ім'я Великої Росії» мало протистояти «засиллю інтернаціоналу більшовиків». Насправді, ідеологія «білого руху» являла собою великодержавний шовінізм, який прикривався надкласовістю, надпартійністю та патріотизмом.

Національне питання займало вагоме місце в політиці та ідеології «білого руху». Російський дослідник А. Пученков пояснює цей факт зосередженням антибільшовицьких сил на окраїнах Російської держави і з урахуванням впливу більшовиків в індустріальних центрах країни, які особливих шансів на успіх «білим» не давали. Навпаки, південні території колишньої Російської імперії відрізнялись своїм строкатим етнічним складом, активністю місцевих еліт, сталим укладом повсякденного життя і тому

вимагали від очільників «білих» мудрої етнонаціональної політики. Але в національних питаннях керманічі «білої справи» якраз і припустилися трагічних помилок, що відіграли особливу драматичну роль всього руху, — вважає А. Пученков (Пученков А., 2012. С. 5).

Радянська історична наука не обтяжувала себе «зануренням» до вивчення суті, витоків і змісту «білої справи», тавруючи її однозначно як антинародний, контрреволюційний рух, спрямований на повернення монархії, влади капіталістів, поміщиків та відновлення панування над Росією західної буржуазії — англійської, французької, американської тощо. Радянський дослідник Г. Йоффе під час доби перебудови репрезентував оригінальну студію «білого руху», присвятивши її генералу Л. Корнілову як засновнику «білої справи». Корнілівська ідеологія, за версією автора, стала основою ідеології всього «білого руху». На думку Г. Йоффе, її складовими були: великодержавний шовінізм («рятувати Росію запрошувались тільки православні, які вірять в «бога і храми»»), мілітаризм (війна до перемоги над «германським племенем»), войовничий антибільшовизм (більшовики оголошені головною небезпекою) тощо. (Йоффе Г.З., 1989. С. 125).

Якщо зіставити визначення «білого руху» у розвідках Г. Йоффе з роздумами сучасних дослідників білогвардійщини, не можна не звернути увагу на відсутність у радянського науковця навіть натяків на пошук «білими» шляхів вирішення національного питання. А от зазначений нами вище А. Пученков, навпаки, визначає обов'язкову етнополітичну складову в діяльності керівників «білих»: не лише боротьба з більшовицьким інтернаціоналізмом, а й з місцевим сепаратизмом. Так «білі» таврували всі національні рухи на теренах колишньої Російської держави. Український національний рух, в ідеології «білих», не був виключенням. Прихильники «білої справи» хотіли запропонувати всім етнічним спільнотам заздалегідь передбачену модель етнополітики — повернення до політики великодержавності та продовження асиміляції, що взагалі виключало можливості консенсусу з національними меншинами.

Серед українських авторів треба відзначити насамперед роботи О. Козерода, В. Солдатенка, Р. Пиріга, О. Бойко, В. Верстюка та ін., які намагались показати причини протистояння Української Народної Республіки та «білого руху» Росії. Автори звертають увагу на безкомпромісність в підходах режиму А. Денікіна до визвольних процесів, що відбувались на українських теренах. Як і чорносотенство, ідеологія «білого руху» вважала українські прагнення сепаратизмом, «мазепинством»

і спробою завдати удару єдиній російській державності.

У сучасній російській історіографії присутній відвертий ракурс «охоронного» дискурсу. Наприклад, Д. Аманжолова, присвятивши свою публікацію національному питанню в роки громадянської війни в Росії, стверджує: «Українська Народна Республіка, що виникла тоді, оголосила війну радянській Росії, уклала союз з А.І. Денікіним, але ефективною взаємодією не вишло» (Аманжолова Д., 2003. С. 1–19).

Цікаво, що, наполягаючи на своїх висновках, авторка посилається на відповідну рубрику радянської Енциклопедії «Гражданская война и военная интервенция в СССР», яка побачила світ 1987 р. Додаткових аргументів вона не наводить. Вистачає й інших суперечливих фактів. Тому, в ім'я історичної справедливості, існує нагальна потреба надати слово безпосереднім свідкам і учасникам подій. Один із них — український діяч І. Мазепа: «Само собою, про рішення Денікіна не вступати в будь-яку співпрацю з нашою армією ми в той час не знали. Лише за якийсь тиждень після переговорів на Посту Волинському ми перехопили (22 вересня) Наказ денікінського командування про наступ проти нашої армії. Це раптом змінило ситуацію на фронті. Незалежно від настроїв... наша армія мусила почати війну з Денікіним» (Мазепа І., 2003. С. 270).

Більш категоричним в оцінках українського визвольного руху виглядає науковець О. Смирнов, який у своїй праці «История Южной России» фактично спотворює національну політику Директорії УНР і доводить повну неспроможність визвольних ідей і національних прагнень Української революції (Смирнов А., 2008. С. 201–202).

Метою статті є розгляд політики «білого руху» в національному питанні в Україні у 1919–1921 рр.

Поразка Німеччини та її союзників у Першій світовій війні змінила геополітичну ситуацію в Європі, що позначилось на долі Росії та України. Після того, як військо Четверного Союзу вийшло з території колишньої Російської держави, «біле» командування серйозно розраховувало на військову підтримку Антанти у боротьбі з більшовиками. Перші контакти «білих» з союзниками мали місце в грудні 1918 р. в Одесі (Нариси історії Української революції..., 2012. С. 429). А. Денікін згадує про цю зустріч та важливу консолідовану позицію «білих» у планах майбутнього влаштування Росії. Цей план передбачав, що «ефемерні державні утворення [...], які здобули уявлену незалежність, [...] не можуть брати участі у звільненні та об'єднанні Росії, до того часу, доки вони не відмовляться від вимог на окреме національне представництво». А також підкреслює керманіч «білого руху», з необхідною

обережністю треба було поставитись до прагнень областей, що відділились, на зразок України, Дону, Литви, Прибалтійських губ., Кавказьких республік і навіть Фінляндії, незалежність яких не була прийнята Тимчасовим Урядом (Революція і гражданская война в описании белогвардейцев, 1991. С. 45).

Спочатку представники Антанти мали намір надавати допомогу УНР і передбачали можливість для неї «створити власну армію для походу під керівництвом союзного командування проти Радянської Росії» (ЦДАГО України. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 2). Але врешті-решт представники Антанти прийняли сторону «білих». Інтервенція на Південь України англо-французького десанту дала підстави А. Денікіну для активізації своїх дій.

Часзберіг для сучасників важливий історичний наратив, що має неабияку цінність для аналізу подій: «...На час першого десанту французьких військ в Одесу, громадянська війна охопила всю територію України. Почався народний рух, який очолили Петлюра та Винниченко, який повалив гетьманську владу і 14 грудня [1918 р.] Україна була проголошена Народною Республікою [...] Такий хід боротьби не влаштував Денікіна, війська якого підтримували гетьманську владу [...], і який сам претендував на захоплення України добровольцями. Висадка перших загонів французьких військ в Одесі співпала з моментом, коли війська Української Республіки витіснили з України добровольців [...] З двох сторін, що боролись тоді в Україні, французьке командування віддало перевагу добровольцям, і генерала Гришина-Алмазова було призначено губернатором Одеси. Користуючись цією підтримкою, добровольці витіснили українців і міцно укріпились в Одеському районі, звідки почали розповсюджувати свою владу на найближчі місцевості [...], при підтримці союзників вони зайняли 5 січня м. Миколаїв і 11 січня м. Херсон» (ЦДАГО України. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 6, 6 зв., 7).

Уряд А. Гришина-Алмазова проводив політику русифікації, згортання використання української мови і української преси в Одесі. Навіть похорон офіцерів Добровольчої Армії, які загинули під час боїв з петлюрівцями, перетворились на антиукраїнську істерію.

Проти диктатури «білих» в Одесі виступила «Українська громада» і всі соціалістичні сили Одеси. Українська громадськість була обурена наказом, відповідно до якого викладання української мови (галицького язика) скасовувалось. Малоросійська мова залишалась тільки у «якості необов'язкового предмету», а замість викладання історії і географії України в Одесі почали викладати історію та географію Півдня Росії (Савченко В.А., 2017. С. 172).

Англо-французьке протистояння за вплив на Півдні України, інші складні політичні хитросплетіння привели до зміни уподобань керівництва Антанти. Англія робила все більше політичних кроків в бік «білого руху». Франція, побоюючись поступитись політичним впливом на Півдні, почала розігрувати нову, власну «карту» одночасної гри як з «білим рухом», так і УНР. Історик В. Савченко наголошує на важливому переломному моменті європейської геополітики: 13 січня 1919 р. Ж. Клемансо наказав готувати контрнаступ проти більшовиків, які розпочали агресію проти УНР. Французький прем'єр звертався до військового командування: «Більшовики вступили в Донецький басейн, військо Петлюри з ними борються, а нам потрібно допомагати їм морально і матеріально, виявити підтримку і довіру [...] Нам потрібен український бар'єр, відновлення колишньої Російської імперії за рахунок України ми не бажаємо» (Савченко В.А., 2017. С. 184).

У новій історичній ситуації Франція повернулася до попереднього плану формування міжнародної військово-політичної коаліції: Антанта, Денікін, Директорія з можливим приєднанням Польщі та Румунії. Активізувалась українська дипломатія. Генерал А. Греков заявляв французькому командуванню, що УНР готова боротися проти більшовиків в Україні і Росії, і просив французьке представництво вплинути на Денікіна не переносити військові дії на територію України (Савченко В.А., 2017. С. 189–192). Для А. Денікіна і його оточення переговори французів з Директорією УНР означали визнання де-факто незалежності України, а тому, за визначенням, були для «білих» неприпустимі. Французьке командування критично поставилось до режиму А. Денікіна і з причини геополітичних міркувань називали його «британською креатурою» (Савченко В.А., 2017. С. 210).

Навесні 1919 р. за підтримки британського уряду А. Денікін розпочав наступ на Донбас і швидко оволодів ним. Головним напрямком «білих» став Харківський — найкоротший шлях на Москву. 24 червня 1919 р. Харків був в руках білогвардійців. Почався справжній «білий потоп» на Україну. У Харкові, з якого вигнали більшовиків, навіть вівся активний запис населення до лав добровольців. Історики пояснюють цей факт згадками харків'ян про злочини радянської влади і особливо її надзвичайних органів (Нариси історії Української революції, 2012. С. 432–433). І того ж часу по всій території України, яка опинилась в руках добровольців, розпочався «білий терор». Повідомлення із радянського джерела: «Підлий кат Денікін стратив в Катеринославі три тисячі пролетарів. На площі Рози Люксембург в Харкові він вішає борців за справу робітничого класу»

(Гражданская война на Украине 1918–1920, 1967. С. 206).

Час денікінської окупації показав, що «білий терор» захопив не тільки більшовиків та їх прибічників. Про погроми українців-патріотів добровольчою армією читаємо в документах Державного інспектора Директорії УНР В. Кедровського: «З наказу генерала Слащова в місті Єлисаветі повішено 12 мужчин на площі перед будинком кавалерійської школи: трупів повішених, згідно з наказом, не здимали три доби. На однім з повішених був напис: “Петлюровець, комуніст, бандит Андрій Стратієнко”, а на другому напис: “Його одинадцять помічників”. Насправді Стратієнко був відомий народний учитель і антикомуністичний діяч, якого провина перед москалями була лише та, що він був українським самостійником».

У роботах українських авторів аналіз і визначення денікінського режиму наочно ризняться. Так, О. Мироненко зазначає, що стосовно українського питання сам А. Денікін намагався впроваджувати досить гнучку тактику: дозволяв використовувати українську мову, робив поступки у культурній сфері, закликав українців до шанування своєї батьківщини, але рішуче відкидав будь-які заклики до відторгнення від Росії «малоросійської ветви російского народа», ігнорував пропозиції з-за кордону досягти миру з С. Петлюрою. А от його підлеглі йшли далі: влаштовували погроми українських шкіл, клубів, громад, газет, виганяли з державної служби професійних фахівців, звинувачених у симпатіях до України, а генерал-губернатор Києва під час Денікінщини М. Бредов виголошував дійсно бредові ідеї про неіснування України взагалі (Українське державотворення: невитребуваний потенціал, 1997. С. 123).

У загальноукраїнському історичному дискурсі більш жорсткої оцінки денікінський режим заслужив у розвідках А.О. Буравченка. Автор наголошує на тому, що згідно з «Тимчасовим положенням про громадянське правління» (березень 1919 р.) захоплені українські землі поділялись на Київську, Харківську та Новоросійську області, на чолі яких було поставлено відповідно генералів А. Драгомирова, В. Май-Маєвського та М. Шилінга. Останні мали право припиняти діяльність товариств, спілок, а також випуск періодичних видань, встановлювати правила внутрішнього розпорядку дня на фабриках і заводах, вдаватися до надзвичайних заходів, якщо «того вимагає охорона державного порядку». Їм підпорядковувалися губернатори, начальники повітів і волостей. А. Буравченков стверджує, що національна політика А. Денікіна була відверто антиукраїнською. Український рух оголошувався зрадницьким. Державною мовою визнавалася російська. Усі українські

навчальні заклади й установи було ліквідовано, замість них засновано російські. Закривалися українські газети, вилучалися з крамниць українські книги, розпочалися репресії проти української інтелігенції. Пропагувався антисемітизм, влаштовувалися єврейські погроми (Буравченков А.О., 2004. С. 335).

О. Козерод та С. Бриман намагались об'єктивно розібратись в усіх реаліях стосунків денікінського режиму та єврейського населення. Науковці значною мірою вбачають проблему відносин двох сторін у спробі «білих» відновити законодавство Російської держави, для якої євреї значились «іногородцями». Це має своє пояснення. До кінця 1919 р. до апарату Особой Наради входило 8 колишніх сенаторів, 50 дійсних статських радників, 29 очільників дворянства. Такий якісний склад денікінського апарату управління, вважають історики, суттєво вплинув на відносини «білого режиму» з мирним єврейським населенням, яке знаходилося в новітньому гетто — «смuzzi осілости», що обмежувала місце проживання і вибір професії для юдеїв. Однак ніхто ще в той час не міг собі уявити, що режим А. Денікіна перетвориться на час кривавих ексцесів у вигляді перманентного погрому з грабунками і насильством (Козерод О.В., Бриман С.Я., 1996. С. 8). Правда, О. Козерод та С. Бриман звертають увагу на ті обставини, що режим А. Денікіна ніколи відкрито не висловлювався проти єврейського населення в нормативних документах і пресі. Існує ще одна деталь, які підкреслюють дослідники: єврейські громади міст певною мірою сприймали вступ денікінських військ як повернення твердої влади в регіоні, що запобігатиме розвитку стихії та анархії (Антонюк В.О., 1999. С. 10). Але історія обрала інший сценарій розвитку подій. Англо-американський науковець Пітер Кенез, спеціаліст з питань громадянської війни в Україні та Півдні Росії, зазначає: «До приходу Гітлера найбільше в наш час винищення євреїв мало місце на Україні під час громадянської війни. Усі учасники конфлікту несуть відповідальність за вбивство євреїв, навіть більшовики. Проте, найбільших жертв завдала Добровольча Армія («білі» або російські антибільшовики). Її погроми відрізнялись від масових убивств, що їх проводили її супротивники; вони здійснювались нейтральніше, характеризувалися найскладнішою організацією, інакше кажучи, вони були найсучаснішими [...] Інші погроми були справою рук селян. У погромах Добровольчої Армії до того ж брали участь три різні групи: селяни, козаки і російське офіцерство [...] Особливо кривавий характер цієї різанини пояснювався тим, що цих три типи вбивць підсилювали один одного» (Субтельний О., 1991. С. 317–318).

В усі часи тема єврейських погромів була болючою для представників «білого руху»,

які після її завершення здебільшого опинились в еміграції в країнах Європи. Тема «погромництва», спроби його виправдання взагалі були неприпустимими для європейських демократичних суспільств і, за визначенням, викликали огиду до їх учасників. Тому «білим» мемуаристам довелося добре постаратися, щоб знизити градус суспільних настроїв чи спробувати нівелювати цю тему взагалі. Учасник «білого руху» А.А. фон Лампе намагається довести, що «всі відомості про погроми, які начебто мали місце на Півдні Росії, тобто в районах «смуги осілости» євреїв — [...] тенденційно перебільшені». Автор намагається перекласти вину за насильство над євреями на «загони Петлюри, Григор'єва, інших українців, чи загони їх противника, одностумця Буденного». І як підсумок «білого» діяча: «Висновок один — свідчення про єврейські погроми, вчинені у білих — дешева демагогія і вигаданий спосіб боротьби з білими, який широко практикується і по сьогоднішній день і червоними, і їх соціалістичними одностумцями... не більше» (Лампе А.А., фон, 1991. С. 26–27).

Спроби прихильника денікінщини перекласти провину за погроми на український національний рух непоодинокі. Адже в роки громадянської війни «білі» вдавалися до різноманітних «машкарадів», щоб кинути тінь на армію Директорії УНР. Серед документів Особливої Слідчої Комісії Директорії УНР, як приклад, читаємо: «Старшини і козаки, які робили трус, балакали між собою на чистій московській мові, були одягнуті в гарні військові форми, а картузи у них були переважно польської форми [...]; потім вони увірвалися до телефонної станції, де вимагали від урядовців балакати не по-українськи, а по-московськи і називали себе петлюрівською розвідкою й вимагали з'єднати їх з штабом Діючої Армії. Крім того, зайшли вони до хати Мошки Розенבלата, котрий лежав хворий [...] й вимагали від нього грошей, тютюну, загрожуючи вбити» (ЦДАВО України. Ф. 1123. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 24).

На тлі білогвардійських кошмарів досить курйозно виглядає спроба заможного єврейства налагодити співробітництво з А. Денікіним. Деякі представники єврейства намагалися зустріти «білих» з хлібом та сіллю, навіть висловлюючи думку про необхідність спільної боротьби з більшовиками. Доволі екзотично на фоні денікінських погромів євреїв виглядає стаття єврейського діяча д-ра Пасьманника «Еврейский вопрос в России», яка була надрукована в паризькій газеті «Общее дело» 14 вересня 1919 р. і, можна вважати, мала досить емоційний суспільний резонанс. Спочатку автор публікації вдався до розлогого аналізу ставлення більшовиків до єврейського світу, констатує: «Більшовизм є великою небезпекою для всього єврейського світу, тому що несе руйнацію всього

єврейського способу життя в Росії» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 1–2). Нижче Пасьманник визнав В. Леніна і Л. Троцького найбільшими ворогами єврейського народу. А на завершення публікації автор переконує цивілізований світ: денікінська армія не здійснила жодного єврейського погрому, і тому єврейська людність має підтримувати Добровольчу Армію, перемога якої дасть можливість побудувати нову Росію (Там само). Коли суспільні діячі дискутували над публікацією «Общего дела», вбивства євреїв продовжувалися. Із щоденника академіка В. Вернадського (*Денікінський період у Києві*. — Ю. Л.), 8 вересня 1919 р. : «Надзвичайний антисемітизм. “Жид” слово прийняте суспільством, де я їду. Добре усвідомлюють неможливість обмеження прав євреїв: неможливо за законом, але бажають і говорять про необхідність їх фактичного обмеження — суспільство не буде їх пускати. Вочевидь, це той настрій, який в Америці існує в ставленні до юридично рівноправних чорних» (Сергійчук В.І., 2006. С. 139; Сергійчук В.І., 1996; Сергійчук В.І., 1998). Через кілька тижнів з'являється новий запис в щоденнику академіка: «Велика і цікава розмова з Л.М. Мінцем [...] З ним і дружиною ввечері розмова про єврейське питання і антисемітизм. Відчувається трагедія...» (Вернадский В.И., 1994. С. 156).

Беззаперечний факт громадянської війни: там, де з'являлось денікінське військо, розгорталась шалена пропаганда проти євреїв. Їх ненавиділи як іногородців, а також постійно ототожнювали з комуністами. Денікінці використовували антисемітську пропаганду навіть в глибокому запллі у більшовиків. Із повідомлень ЦК КП(б)У: «Скрізь на вулиці, на базарі, в темному селі, і навіть на фабриці і казармі можна зустріти таких типів, які потихеньку, щоб не чув ні свідомий робітник, ні червоноармієць [...] шиплять і брешуть на Радянську владу, на комісарів, і звичайно на жидів» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 45. Арк. 9).

Погодимось з думкою українського дослідника В. Іваниса про те, що армія А. Денікіна від самого верху до низів купалася в крові євреїв і зі смаком проповідувало погромництво, часом зазначаючи, що боротьба проти єврейства є важливішою, ніж проти більшовиків (Іванис В., 1952. С. 214). Ще факт, вартий уваги. Дослідник О. Будницький підсумовує, що хвиля антисемітизму, яка накрила Збройні Сили Півдня Росії, навіть змусила А. Денікіна підписати наказ про звільнення з Добровольчої Армії всіх офіцерів-євреїв, заборонивши приймати євреїв на військову службу (Будницький О., 1999. С. 269). Серед кривавого моря насильства і ненависті виявилось чимало людей, українців, які простягнули руку допомоги євреям. Відомий дослідник громадянської війни М. Штиф (один із членів Київської комісії з надання

допомоги постраждалим від погромів) згадує: «... у більшості випадків місцеве населення приймає живу участь у долі євреїв, виступає на їх захист, посилає з цією метою депутації до начальства (від міських дум і різних організацій) і діє поодиночі, часто з великою самопожертвою» (Штиф Н.И., 1922. С. 47). Єврейські погроми перетворювали «біле» військо на банду вбивць, грабіжників і мародерів. Добровольці переживали крах «білої» ідеї і моральне падіння. Почалась повна дискредитація всього добровольчого руху.

У жовтні 1919 р. армія А. Денікіна була розбита на дальніх підходах до Москви. У листопаді бої вже перемістились на територію України. «Біла» армія відступала на Південь під ударами червоних, а в тилу А. Денікіна полохала українська повстанська стихія. Якщо влітку 1919 р. гаслом боротьби повстанців з російськими більшовиками було «Геть московську обжорку» (Історія України: нове бачення, 1996. Т. 2. С. 154), то тепер вони розгорнули свої кулемети проти А. Денікіна. Історик С. Карпенко пояснює це тим, що селянство України, яке потерпало від продрозкладки, сподівалось, що «білі» створять умови для вільної торгівлі і праці, але мародерство з боку добровольців швидко налаштувало селян проти «білих»: «Нас грабували більшовики, прийшла Добровольча Армія, яку ми так чекали, і теж почала нас грабувати, — говорили селяни» (Карпенко С.В., 2006. С. 302). Селянська маса від того часу відкрито стала не тільки в опозицію до влади А. Денікіна, але й перейшла до збройної боротьби з ним. Коли українські повстанці громили більшовиків, це влаштувало А. Денікіна. Тепер Український повстанський рух діяв в тилу Збройних Сил Півдня Росії, а також «білі» війська зазнали потужного спротиву армії УНР. І. Мазепа передає зміст резолюції Народи Трудового Конгресу, яка відбулась в Кам'янці 17 вересня 1919 р.: «...Армія Денікіна вертає панам добуту селянською кров'ю землю і відбирає громадянські права у робітників. Денікін не дозволяє українському народові вчитися в школі рідною мовою, народний український язик вигонить із державних установ, українські книжки палять, нищать українську кооперацію та всі культурно-господарські товариства, жорстоко переслідує українських діячів. Російське панство намагається шибеницями, катуванням і розстрілами вірних синів України держатися на нашій землі» (Мазепа І., 2003. С. 273). Викриваючи денікінський режим, декларація містила заклик: «...Всі, хто має силу і любов до свободи, в якому не згасло стремління до землі і волі, всі кому дорога Єдина Соборна Українська Республіка, вставайте до рішучого бою з нашим ворогом» (Там само).

Провал походу на Москву викликав центробіжні тенденції в «білому русі». Денікінське

військо було цілковито здеморалізовано і розкладено. У Добровольчій Армії зростало масове незадоволення і нарікання на своє командування. Із спогадів генерала армії УНР О.І. Удовиченко: «Білому командуванню закидали те, що воно замість порозуміння з Українською Армією для спільних акцій проти комуністів придбало собі ще одного ворога — воскреслу українську армію, на боці якої було населення. Деякі частини [«білих»] навіть відмовлялися битися з українцями (Удовиченко О.І., 1995. С. 144). Окремі чини Добрармії, скоріш без рішення вищого командування ЗСПР, намагались встановити контакт з українським військом для спільних дій проти комуністів, обіцяючи українцям допомогу зброєю та ін. Але такий альянс був вже не на часі. Перебіг подій коментує генерал О.І. Удовиченко: «Треба було зазнати повної поразки, щоб командування Добрармії, врешті, зрозуміло необхідність спільних бойових дій з Українською Армією. Політика генерала Денікіна та його уряду стосовно України блискуче провалилася. З трупом, яким була на той час Добрармія, вже не було жодної користі вести переговори. Добрармія прогавила момент, коли можна було спільними зусиллями подолати спільного ворога. Від того виграла б не тільки Україна і сама Росія, але й ціла Європа» (Удовиченко О.І., 1995. С. 146).

Новий Головнокомандувач і керівник «білого руху» П. Врангель добре розумів, чому політика «національної диктатури А. Денікіна зазнала краху». Тому вирішив вибудувати інші формати відносин з власними союзниками та вчорашніми супротивниками. Його першим кроком стало підписання угоди між самими учасниками «білого руху» в особі генерала П. Врангеля, з однієї сторони, та отаманами і урядами Дону, Кубані, Терека і Астрахані, з іншої. Зазначеним державним утворенням гарантувалась повна незалежність у визначенні ними свого внутрішнього облаштування та управління (Слободін В.П. URL : http://militera.lib.ru/research/slobodin_vp/03.html).

П. Врангель зробив низку важливих кроків до зміни пріоритетів національної політики, складовими яких були федеративні зв'язки з УНР, народами Кавказу, визнавалась культурно-національна автономія кримських татар. Новий курс національної політики виявився у заяві від 10 вересня 1920 р., в якій декларувалось бажання уряду щодо створення федерації і готовність підтримувати усі демократичні національні утворення (Нариси історії. С. 448–449). В українському питанні П. Врангеля цікавили два аспекти: встановлення зв'язків з повстанським рухом Н. Махна та допомога загартованій в боях армії УНР. Одна із «білих» кримських газет, знаходячись в стані ілюзій, далеких від реальності, зверталась

до своїх читачів: «Так скоріше до лав російської народної армії. З нею заодно невтомний отаман Махно і українські отамани. Ми очікуємо на Вас, щоб пліч-о-пліч битися за покривджену матінку-батьківщину, за наругу над божими храмами, за розп'яту Русь». Але від союзу з білими Махно відмовився (Оболенский В., 1928. С. 38).

До сучасного наукового дискурсу з приводу відносин Директорії УНР з режимом П. Врангеля належить чимало різноманітних інтерпретацій. Так, вже згадана нами російська дослідниця Д. Аманжолова вважає визнання суверенітету УНР «білим» Кримом виключно маневром білих, «тактичним федералізмом», до якого був вимушений вдаватися П. Врангель в умовах наступу більшовиків (Аманжолова Д. Национальный вопрос). У тому, що згадана дослідниця близька до істини, переконаний авторський колектив відомих істориків: Р. Пиріг, О. Бойко, В. Верстюк. Вони вбачають, що переговорний процес між Директорією УНР та урядом П. Врангеля більше носив характер визначення військово-політичних і національних позицій, ніж реальних намірів. «У Петлюри був великий скепсис щодо можливості визнання Врангелем самостійності України... Петлюра побоювався, що в разі військових успіхів Врангель просто відкине угоду» — справедливо припускають українські дослідники (Нариси історії, 2012. С. 452). Далекоглядність С. Петлюри виправдала себе. Наскільки далеко нова національна політика «білих» могла бути тривалою, визначив час. За спогадами учасника кримських подій Г. Раковського, «білі» за будь-яку ціну намагались

використати повстанський рух і союз Петлюри з Польщею, коли той тріумфальним маршем рухався на Київ. Коли під тиском більшовиків армія УНР почала відступ, то інтерес до альянсу з українцями було втрачено (Раковский Г., 1921. С. 104).

Французький дослідник Н. Верт розглядає поразку «білої справи» закономірною подією. Адже закладені в її основу ідеї «єдиної і неподільної» не залишали жодних шансів багатомільйонному іноетнічному населенню Росії. «На чолі білої армії стояли професійні військові, але погані політики», — стверджує історик (Верт Н., 1998. С. 147). Скороспішні маневри П. Врангеля з підозрою зустрічались місцевими етнічними елітами. У рефлексіях суспільства «білі» виглядали реставраторами старих порядків. Реставрація, відновлення попередніх суспільно-політичних та економічних відносин означали в очах суспільства повернення до минулого. Безумовний рух історії в зворотному напрямку. Але добре відомо, що історія не має зворотної ходи.

Отже, запропонована «білим рухом» модель «єдиної неподільної» Росії, за визначенням, не сприймалась представниками українського визвольного руху тому, що не відповідала основній концепції творення незалежної Української держави і формування української політичної нації. Кривавий терор і насильство, яким А. Денікін намагався встановити свою диктатуру, сприяв спротиву і суспільній консолідації українців та національних меншин щодо проекту великої Росії і відновлення самодержавних порядків.

ДЖЕРЕЛА

1. Лампе А.А. фон, Деникин А.И. Причины неудачи вооруженного выступления белых. *Трагедия Белой Армии*. Москва, 1991. С. 13–32.
2. Аманжолова Д. Национальный вопрос в годы Гражданской войны в России. *История*. 2003. № 19. С. 1–19.
3. Антонюк В.О. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади : монографія. Київ, 1999. 284 с.
4. Евреи и русская революция: материалы и исследования / Ред.-сост. О.В. Будницкий. М. ; Иерусалим : Мосты культуры; «Гешарим», 1999. 480 с.
5. Буравченков А.О. Денікіна режим в Україні: 1917–1920. *Енциклопедія історії України*. Т. 2. К., 2004. С. 335.
6. Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. Київ : Наукова думка, 1994. 272 с.
7. Верт Н. История Советского государства. 1900–1991. Москва : Прогресс, 1992. 480 с.
8. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов в 3 томах, 4 книгах. Т. 2 : Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. — февраль 1920 г. / под ред. С.М. Королевского. К. : Наукова думка, 1967. 916 с.
9. Іванис В. Симон Петлюра — Президент України. 1879–1926. Торонто, 1952. 255 с.
10. Історія України: нове бачення: У 2-х т.; під ред. В.А. Смолія. Т. 2. К., 1996. 494 с.
11. Йоффе Г.З. «Белое дело». Генерал Корнилов. Москва, 1989. 286 с.
12. Карпенко С.В. Очерки истории Белого движения на Юге России (1917–1920 гг.). Москва, 2006. 351 с.

13. Козерод О.В., Бриман С.Я. Деникинский режим и еврейское население Украины: 1919–1920 гг. Харьков : Курсор, 1996. 57 с.
14. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. Київ : Темпора, 2003. 608 с.
15. Нариси історії української революції 1917–1921 років / Редкол. : В.А. Смолій (голова). Кн. 2. К. : НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2012. 464 с.
16. Оболенский В.А. Крым при Врангеле: мемуары белогвардейца / ред. П.Е. Щеголев. М.; Л. : Гос. из-во, 1928. 86 с.
17. Пученков А. Национальная политика генерала Деникина (весна 1918 — весна 1920). СПб, 2012. 228 с.
18. Раковский Г.Н. Конец белых. От Днепра до Босфора. Прага : Воля России, 1921. 276.
19. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Деникин. Юденич. Врангель / сост. С.А. Алексеев. Москва : Отечество, 1991. 510 с.
20. Савченко В.А. Проект «Украина». Вольная Одесса. Одесская республика. Юго-Западный Край (1917–1919). Харьков : Фолио, 2017. 288 с.
21. Сергійчук В.І. Погроми в Україні: 1914–1920: від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. К., 1998. 543 с
22. Сергійчук В.І. Симон Петлюра і єврейство. Київ, 2006. 147 с.
23. Сергійчук В.І. Уся правда про єврейські погроми: мовою невідомих документів і матеріалів. К., 1996. 122 с.
24. Слободин В.П. Упадок белого движения и причины его краха в годы гражданской войны. URL : http://militera.lib.ru/research/slobodin_vp/03.html (дата звернення: 5.02.2019).
25. Смирнов А. История Южной Руси. М. : Алгоритм, 2008. 350 с.
26. Субельний О. Україна. Історія. Київ, 1991. 512 с.
27. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. Київ, 1995. 206 с.
28. Українське державотворення: невитребуваний потенціал / за ред. О.М. Мироненка. К., 1997. 559 с.
29. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1123. Оп. 1. Спр. 37.
30. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 94.
31. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 45.
32. ЦДАГО України. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 75.
33. Штиф Н.И. Погромы на Украине (период Добровольческой армии). Берлин : Восток, 1922. 95 с.

REFERENCES

1. Lampe, A. A. fon (1991). Prichiny neudachi vooruzhennogo vystupleniia belykh [Reasons for the Failure of the Armed Uprising of the Whites]. Moscow, *Tragediia Beloi Armii*, pp. 13–32 [in Russian].
2. Amanzholova, D. (2003). Natsionalnyi vopros v gody grazhdanskoii voiny v Rossii [National Issue in the Years of the Civil War in Russia]. *Istoriia*, 19, 1–19 [in Russian].
3. Antoniuk, V. O. (1999). Formuvannia etnopolicy Ukrainy: istorychni ta teoretyko-metodolohichni zasady [Formation of Ethnic Policy of the Ukrainian State: historical and theoretical-methodological foundations]. Kyiv, 284 p. [in Ukrainian].
4. Budnytskyi, O. (Ed.) (1999). Yevrei i russkaia revoliutsiia [Jews and the Russian Revolution]. Moscow-Yerusalem, *Mosty kultury* [in Russian].
5. Buravchenko, A. O. (2004). Denikina rezhym v Ukraini: 1917–1920 [Denikin's regime in Ukraine: 1917–1920]. *Entsiklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 2, 335 [in Russian].
6. Vernadskii, V. I. (1994). Dnevniky 1917–1921 [Diaries 1917–1921]. Kyiv, *Naukova dumka*, 272 p. [in Russian].
7. Vert, N. (1967). Istoriia Sovetskogo gosudarstva [History of the Soviet State]. Moscow, Progress, 480 p. [in Russian].
8. Korolivskii, S. M. (Ed.) (1967). Grazhdanskaia voina na Ukraine 1918–1920 [Civil War in Ukraine 1918–1920]. *Sbornik dokumentov i materialov v 3 tomakh, 4 kniga*, Vol. 2, Kyiv: Naukova dumka, 916 p. [in Russian].
9. Ivanys, V. (1952). *Symon Petliura — Presydenet Ukrainy. 1879–1926* [Simon Petlyura — President of Ukraine. 1879–1926]. Toronto, 255 p. [in Ukrainian].
10. Smolii, V. F. (Ed.) (1996). Istoriia Ukrainy: nove bachennia [History of Ukraine: new vision]. Vol. 2, K., 494 p. [in Ukrainian].

11. Yoffe, G. Z. (1989). «Beloie delo» General Kornilov [“The White Matter”. General Kornilov]. Moscow, 494 p. [in Russian].
12. Karpenko, S. V. (2006). Ocherki istorii Belogo dvizheniia na Yuge Rossii (1917–1920 gg.) [Essays on History of the White Movement in the South of Russia (1917–1920)]. Moscow, 351 p. [in Russian].
13. Kozerod, O. V., & Briman, S. Ya. (1996). Denikinskii rezhyim i yevreiskoie naselenie Ukrainy: 1919–1920 gg. [The Denikin Regime and the Jewish Population of Ukraine: 1919–1920]. Kharkiv, Kursor, 57 p. [in Russian].
14. Mazepa, I. (2003). Ukraina v ohni i buri revoliutsii [Ukraine in Fire and Storm of Revolution]. Kyiv, Tempora, 608 p. [in Ukrainian].
15. Smolii, V. A. (Ed.). (2012). Narysy istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv u 2 knyzhakh [Essays on the History of the Ukrainian Revolution 1917–1921 in 2 books]. *Knyha Druha* [Book 2]. Kyiv, NVP «Vydavnytstvo “Naukova dumka” NAN Ukrainy», 464 p. [in Ukrainian].
16. Obolenkii, V. (1928). Krym pri Vrangele [Crimea under Wrangel]. Moscow, 86 p. [in Russian].
17. Puchenkov, A. (2012). Natsionalnaia politika generala Denikina (vesna 1918 — vesna 1920) [National Politics of General Denikin (spring 1918 — spring 1920)]. St.-Petersburg, 228 p. [in Russian].
18. Rakovskii, G. (1921). Konets belykh [The End of the “Whites”]. Prague, 276 p. [in Russian].
19. Alekseev, S. A. (Comp.). (1991). Revoliutsiia i grazhdanskaia voina v opisaniakh belogvardeitsev. Denikin. Yudenich. Vrangel. Moscow, Otechestvo, 510 p. [in Russian].
20. Savchenko, V. A. (2017). Proekt «Ukraina». Volnaia Odessa. Odesskaia respublika. Yugo-Zapadnyi Krai (1917–1919) [Project “Ukraine”. Free Odessa. Odessa Republic. Southwestern region (1917–1919)]. Kharkiv, 288 p. [in Russian].
21. Serhiichuk, V. I. (1998). Pohromy v Ukraini: 1914–1920 rr. Vid shtuchnykh stereotypiv do hirkoi pravdy, prykhovanoi v radiianskykh arkhivakh [Pogroms in Ukraine: 1914–1920. From artificial stereotypes to bitter truth, hidden in Soviet archives]. Kyiv, 543 p. [in Ukrainian].
22. Serhiichuk, V. I. (2006). Symon Petliura i yevreistvo [Simon Petlyura and Judaism]. Kyiv, 147 p. [in Ukrainian].
23. Serhiichuk V. I. (1996). Usia Pravda pro yevreiski pohromy movoiu nevidomykh dokumentiv i materialiv [The Whole Truth about Jewish Pogroms in Unknown Documents and Materials]. Kyiv, 122 p. [in Ukrainian].
24. Slobodin, V. P. Upadok belogo dvizheniia i prichiny yego krakha v gody grazhdanskoi voiny [The Decline of the White Movement and the Reasons for Its Collapse during the Civil War] [in Russian]. http://militera.lib.ru/research/slobodin_vp/03.html
25. Smirnov, A. (2008). Istoriia Yuzhnoi Rusi [History of the Southern Rus]. Moscow, 350 p. [in Russian].
26. Subtelnyi, O. (1991). Ukraina. Istoriia [Ukraine. History]. Kyiv, 512 p. [in Ukrainian].
27. Udovychenko, O. I. (1995). Ukraina u viiny za derzhavnist [Ukraine in War for Independence]. Kyiv, 206 p. [in Ukrainian].
28. Myronenko, O. M. & Rymarenko, Yu. (Ed.). (1997). Ukrainske derzhavotvorennia: ne vytrebuvanyi potentsial. Slovnyk-dovidnyk [Ukrainian State Building: untapped potential. Dictionary-directory]. Kyiv, 559 p. [in Ukrainian].
29. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine]. Fond 1123, Unit 1, Case 37. Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
30. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (CSAPOU)]. Fond 1, Unit 2, Case 94. Kyiv, Ukraine, 1–2 [in Ukrainian].
31. CSAPOU. Fond 1, Unit 20, Case 45. Kyiv, Ukraine, 9 [in Ukrainian].
32. CSAPOU. Fond 17, Unit 1, Case 75. Kyiv, Ukraine, 2, 6, 7 [in Ukrainian].
33. Shtif, N. I. (1922). *Dobrovoltsy i yevreiskie pogromy. Revoliutsiia i grazhdanskaia voina v opisanii belykh* [Volunteers and Jewish Pogroms. Revolution and Civil War in Description of the Whites]. Berlin [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 20.04.2019.